

Дяків О.В.

кандидат мистецтвознавства, доцент
кафедри образотворчого мистецтва,
Інституту мистецтв Прикарпатського
національного університету
ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ХІ СТ.

Анотація. На основі вивчення археологічно-предметних джерел, які представлені залишками поселень, поховань, майстерень, різноманітними засобами праці, зброєю, прикрасами, предметами домашнього користування і які відтворюють етапи формування матеріальної культури у синтезі з духовним аспектом людської діяльності.

Ключові слова: трипільська кераміка, орнамент, форма, фактура, композиція.

Аннотация. Дяков О.В. Этапы развития декоративного искусства Западного Подолья с давних времен до XI в. На основе изучения археологически-предметных источников, которые представлены остатками поселений, захоронений, мастерских, разнообразными средствами труда, оружием, украшениями, предметами домашнего пользования и которые воссоздают этапы формирования материальной культуры в синтезе с духовным аспектом человеческой деятельности.

Ключевые слова: трипольская керамика, орнамент, форма, фактура, композиция.

Annotation. Dyakiv O.V. The Stages of development of decorative art of Western Podol'ya from old times to XI c. On the basis of study of archaeologically-subject sources, which are presented by bits and pieces of settlements, burial places, workshops, by various facilities of labour, weapon, decorations, article of the domestic use, which recreate the stages of forming of material culture in a synthesis with the spiritual aspect of human activity.

Keywords: trypilsca ceramics, decorative pattern, form, invoice, composition.

Надійшла до редакції 18.06.2012

Мета. Доцільно розглянути, як формувалися стереотипи формування, орнаментативні, методи виготовлення у найдавніших культурах, починаючи з неолітичних часів.

Постановка проблеми і аналіз останніх досліджень. Керамічний посуд складає найчисельнішу групу предметів матеріальної культури, на прикладі якого можна простежити зв'язок між функційністю та поступовою появою декоративності форми й орнаментативності. Перші спроби формування глиняного плоскодонного посуду виявляються у мезолітичних культур Подністр'я, в яких простежується вплив традиції дністровського варіанту буго-дністровської культури і розширили типологію глиняного посуду [8, 110].

Важливим досягненням неолітичної епохи є поява глиняного посуду, який виготовлявся ліпним способом, без гончарного круга, і є найбільш показовою групою знахідок предметного комплексу. Серед кераміки лінійно-стрічкової культури (Більче-Золоте, печера "Вертеба") [20, 4] та в селах Торське і Звинячин [7, 128] домінує ритуальний посуд, який завдяки кращому технічному виконанню отримує нові фактурні якості – поверхня добре заглажена, залощена, а стінки посуду тонкі. Горщики мають чітку форму – кулястий тулуб, невелике дно та відносно широку горловину. У деяких формах є слабо окреслена шийка, на поверхні посуду елементи лінійного і ямкового орнаменту (з'являється "нотний орнамент"), поширюються набувають дуговидні мотиви та зрідка меандр. Усі ці взори дуговидних мотивів з'являються завжди з орнаментом у вигляді двох, чотирьох горизонтальних ліній, що нанесені під вінчик, шийку посуду. Окрім цього на посуді зустрічається орнаментальний мотив у вигляді паралельних ліній, які повторюють взори дуговидного мотиву.

Столова кераміка за формою аналогічна до ритуальної, переважають кулясті посудини. У порівнянні з ритуальною керамікою цей посуд орнаментований бідніше, в основному ямковими та рельєфними елементами.

Значно вищого рівня досягнуто за доби мідного віку, який є на території України одним із найяскравіших періодів, пов'язаним із розвитком так званої трипільської культури (VI – III тисячоліття до н. е.). Трипільська кераміка відзначалася специфічними конічними, біконічними та кулеподібними формами і багатим поліхромним оздобленням. Осілість трипільських племен, що в III – II тис. до н.е. доходили з Балкан на територію Придніпров'я та Придністр'я, сприяла розвитку гончарської техніки. Хоча посуд ліпили вручну і випалювали на вогнищах, трипільці досягли високої майстерності у виготовленні та розпису його форм. Серед них вирізнялись бочкоподібні піфоси, грушовидні посудини, широкогорлі "кратери", що використовувались для зберігання продовольчих запасів.

Уявлення про кераміку трипільської культури дають археологічні матеріали кошилівської групи (с. Кошилівці, с. Семенів-Зеленче, с. Кунисівці, м. Бучач) [10, 228]. Домінує посуд, виготовлений з добре

відмуленої глини, розписаний фарбами одного, двох і трьох кольорів. Це різні кулясті форми посуду, конусні мисники, чаші з опуклими стінками, кубки з високою шийкою, приземкуваті горщики з широким горлом, шоломовидні покоришки. Художньої виразності цим формам надає розпис, що нанесений на звичайне тло, або на поверхню зафарбовану білою, червоною фарбою. В залежності від кольору тла розпис виконаний чорною, коричневою, білою фарбою. На кулястих амфорах орнамент розміщений в одному широкому горизонтальному поясі, який розділений вертикальними лініями на окремі площини, а їх поверхня заповнена S – видними мотивами, півколами, відрізками стрічок. На горщиках орнамент розташований у двох горизонтальних поясах і складається з мотивів зубців, стрічок. У ритуальному посуді (чаші, кубки) відрізки стрічок розміщені у вигляді місячних знаків, хрестів та звистих ліній. Ці пам'ятки відносяться до останнього етапу трипільської культури, пов'язаної з ослабленням ролі землеробства і як відзначає Б. Рибаків, що “розпис спростився, схематизувався, старі уявлення ще існували, але нового в розписі з'явилося мало” [13, 211].

У кошилівецьких пам'ятках та серед знахідок печери “Вертеба” багато антропоморфної пластики, представленої жіночими фігурками видовжених пропорцій зі сплюсненими голівками, плоским торсом і разом з'єднаними ногами. Окремі деталі виконані заглибленими лініями або відбитками штампів (узори – піктограми: ромб зі знаком зерна), що вказує на зв'язок цих зображень з аграрною магією [14, 178]. Тут також знайдено грузила до ткацького станка, плоскі прясла для веретен, що свідчать про розвиток у трипільців ткацтва. Серед ремесел важливе місце займали обробка шкур тварин, виготовлення взуття, зимового одягу, прядіння, ткацтво і мало сезонний характер.

У більш пізніх культурах, зокрема, в культурі лійчастої посуду та кулястих амфор, продовжують формуватися мистецькі традиції. Про це свідчить різноманітність форм посуду та його орнаментация. Археологічні розкопки в урочищі “Стінка” біля села Глибочок Борщівського району (1991 р.) виявили фрагменти товстостінних посудин грушевидної форми з широким горлом, а також посуд, розписаний червоною фарбою на білому фоні. В орнаментацийних мотивах переважають дугасті та спіральні елементи. Деякі уламки мають розпис як на зовнішній, так і внутрішній поверхні. Кераміка добре випалена, старанно вигладжена та підліскована. Посуд характеризують конічні миски, присадкуваті горщики, чаша на високому піддоні, грушоподібні посудини, кубки з овальним тулубом і малим дном, шоломовидні покоришки. Переважна частина посуду вкрита спіралевидними візерунками [11, 10].

На території Західного Поділля джерелом до пізнання культури кулястих амфор залишаються поховання (Кошилівці, Увисла, Застав'я, Хартонівці, Глубічок і Довге). Посуд східної групи кулястих амфор чорного або сіро-коричневого кольору зі згладженою поверхнею виготовлений з глини із домішкою піску або товченої черепашки. До найбільш пошире-

них форм належать так звані кулясті амфори, амфори з яйцевидним тілом, миски та покоришки. Їх основним орнаментальним мотивом є горизонтальні рядки переплетених ліній, що утворюють овали чи ромби в комбінації зі звисаючими зубцями, заповненими дугастими заглибленнями (“риб'яча луска”), або ромбами, утвореними скісними насічками (мотив “обернутої ялинки”).

До більш рідкісних орнаментальних прийомів належать рядки коротких вертикальних заглиблень і відтиски шнура. Визначалась велика різноманітність кераміки доби бронзи за рецептурою формотворчих мас, формою посуду, обробкою й орнаментацияю їх поверхні, варіантами проведення випалу. Для доби бронзи є показовим рельєфний, прокреслений і штампований орнамент, який наносився на сиру глину спеціальними інструментами (писало, стило) у вигляді поглиблених ліній, відбитків палички (ямки, кружальця, насічки), різними штампами (шнур, мотузочка, обмотана шнуром паличка, гребінка), нігтьовими та пальцевими вдавлюваннями та защепами, а також наліпними пружками.

Зростає тенденція до спеціалізації кам'яних знарядь, розширюється сфера їх застосування. Кремій посідає головне місце у виготовленні різноманітного лезового реманенту, асортимент якого є великий: ножі та ножеподібні знаряддя. Найбільш значні обсяги кремневидобутку фіксуються у племен культури кулястих форм та культур шнурової кераміки, що заселяли терени Поділля, Волині [23, 214]. Поряд з удосконаленням традиційних технологій з обробки каменю, кістки, дерева, шкур та шкіри розвиваються нові типи ручних знарядь праці: ткацькі та прядильні пристрої, гончарні печі, ковальський та ливарний реманент. Зовсім зникає на формі розпис, а нарзний декор, вдавлювання стають головними чинниками декоративності вибагливих форм культури шнурової кераміки (село Остапи кургани III – IV та кургани села Хоростів і Буглів) [16, 303]. Основними типами посуду є горщики різних розмірів з кулястим тілом, плоским дном і циліндричними вінцями, кубки з опуклим тілом і короткими вінцями або високою лійчастою шийкою, глибокі миски, амфори з двома ручками. Орнамент складають нарзизі, укладені в ялинку чи зигзаг, хвилясті, горизонтальні відбитки шнура, рядки трикутних або округлих заглиблень.

У пам'ятках комарівської культури (старожитності білопотіцького типу – Білий Потік, Нагоряни Заліщицький район) [3, 357] велика увага відведена формоутворенню. Виокремлюються тюльпановидні форми з великим діаметром вінчика посудини типу банок, дворучні вази, черпаки з однією ручкою, миски кубки. Поверхня посуду жовтуватого або теракотового кольору добре заглажена, часто підлощена, характерні форми вінчиків завжди потовщені та зрізані горизонтально або впоперек. Посуд прикрашений орнаментом, що покриває верхню частину виробу, а в окремих випадках – усю поверхню. Найпоширенішим є орнамент з прокреслених ліній, що утворює стрічки, овали, прямі, скошені канелюри і доповнюється наліпленими “гудзиками” [4, 431]. Бронзові вироби

представлені прикрасами: шпильками з конічними та спіралевидними голівками, браслетами, фібулами, намистинами. Основна їх частина аналогі у знахідках Румунії, Чехії, Угорщини [24].

Такі ж форми трапляються у могильниках доби пізньої бронзи (культура Ноа XIII – XI ст. до н. е.) села Улашківці [1, 483]. Тут виявлено горщики кулястої форми, тюльпаноподібні, дворучні вази, миски. У системі декорування посуду входять: валики, наскрізні проколки, пластичні наліпи – “перли”. Своєрідність виробів досягнуто завдяки гармонійності силуету та форми, які посилені контрастуючою виразністю великих ручок. У господарській діяльності племен культури Ноа, що населяли Західне Поділля, важливе місце займали ремесла: гончарство і бронзоліварництво, виробництво кам’яних і кістяних знарядь праці, прикрас, обробка шкіри та вовни.

Певний розквіт дрібної глиняної пластики відбувається за доби пізньої бронзи, його можна пов’язати з інтенсифікацією хліборобства. Зразком антропоморфної пластики є статуетка з фракійського городища Нижнє Кривче [18, 10]. Представлено жінку вбрану в спідницю, підперезану паском на тонкій талії. Оголені груди позначені двома крапками. На шії дворядне намисто, на спину спадає довге волосся, заплетене у п’ять кіс. На руках і спині помітне татуювання – вертикальні ялинки. Окрему групу дрібної пластики складають фігурки птахів, тварин. Це підтверджується знахідками шумливих прикрас у вигляді потроєних кілець і підвісок (село Кудринці) на яких зображені качині голівки.

Доба раннього заліза припадає на кінець II – початок I тисячоліття до н. е., коли значна роль в утворенні “нових” цивілізацій належала кочовикам аридної (посушливої) зони Євразії, зокрема, народам іранської мовної групи: кіммерійцям, скіфам, сакам [22, 27]. Першими скіфськими курганами, розкопаними на Західному Поділлі, стали поховання у Сапогові Борщівського району. Сапогівський посуд, прикрашений наліпленими валиками у вигляді “плетінки”, знаходить найближчі аналогії на ранньоскіфських пам’ятках інших місцевостей Правобережного Лісостепу. Також відомі скіфські старожитності, що походять з Іване-Пусте. Серед них – бронзове шило та великий бронзовий казан скіфського типу, знайдений у 1877 р. та фрагменти іонійських амфор, дакійських тонкостінних глечиків. Виявлені уламки привізного посуду засвідчують широкі економічні та культурні контакти населення з грецькими середземноморськими центрами та південно-західними сусідами – фракійцями [2, 6].

Доба скіфського панування на території України позначена швидким розвитком матеріальної культури та мистецтва, яке за своєрідністю, розмаїттям образів і довершеністю засобів мистецького втілення не втрачає привабливості й естетичного значення навіть на тлі синхронного йому античного мистецтва. Скіфська художня творчість оперує зображеннями тваринного світу в різних його іпостасях і виявах на зброї та військових обладунках, зброї бойового коня, господарському начинні. Відомі знахідки скіфських

поховань на території Західного Поділля, що зображують травоїдних і хижих звірів, птахів, химерних потвор міфологізованої свідомості. Такими є кістяне навершя псалія у вигляді грифобарана (село Нівра Борщівського району) та золотий скарб з Михалкова, що складався з фібули застібки (фігурки лані, вовка), золотої діадеми, золотої чаші, нашивної бляхи у вигляді чотирипелюсткової розетки [19, 12].

Усі ці твори, хоч і означені індивідуальною неповторністю, мають цілком певні канонічні ознаки. Зокрема, навершя з Ніври та келермеське навершя за функціональним призначенням і манерою зображення аналогічні, а золоті фібули з Михалкова (лані, вовка) аналогічні до зображень оленя з Костромського кургану. Виготовлялися вони з різноманітних матеріалів (кістка, ріг, бронза, золото, срібло). Відповідно технологічні прийоми їх виготовлення також різнилися: литво за восковою моделлю, штампування, гравіювання, кування деталей, витончене різьблення кістки.

Усі скіфські прикраси, незважаючи на матеріал, з якого вони зроблені, виконували кілька практичних функцій і “мабуть, найважливішою з них була функція духовно-релігійно-культува, тобто сакральна” [9, 159]. Бестіарій (склад тваринних образів і сюжетів) для різних епох мав характерне переважання зображень тієї чи іншої тварини, звідси навершя з Ніври можна віднести до архаїчної фази розвитку (VIII – VII ст. до н. е.), якому властива манера “рудиментації” обрису тварин, за якої нерідко зображується верхня частина тулуба або голови – прийом, що бере початок з монументальної творчості Центральної Азії.

Для рубежу і перших століть нової ери у Середньому Подністрів’ї “були характерні старожитності кількох в цілому синхронних археологічних культур або їхніх елементів: гето-фракійської, зарубинецької, пізньоскіфської та сарматської” [5, 57].

Територія Верхнього та Середнього Подністрів’я ще з початку першого століття була заселена протослов’янським етнічним масивом, репрезентованим празько-корчакською археологічною культурою. На базі останньої у другій половині I тисячоліття формуються старожитності типу Луки-Райковецької.

Черняхівська культура представлена на Західному Поділлі відомою антропоморфною язичницькою пам’яткою “Збруцький ідол”. У інвентарі могильників часто трапляються підвіски, намиста, сережки, скроневі прикраси, браслети. Підвіски вплітали у зачіску або кріпили до намиста, а дротяні скроневі кільця або сережки іноді доповнювали скляними намистинами “переважна більшість надходила до Східної Європи у вигляді імпорту” [21, 591]. Такі прикраси знайдені у могильнику села Вільховець, де вирізняється пара скроневих оздоб. Їх нижня частина являє собою масивну шестигранну намистину, багато оздоблену пірамідками філігранної роботи, скляними кольоровими вставками в оправі та звисаючими монетоподібними бляшками (знайдені на початку XX ст. предмети знаходились у колекції п. Тіховського з міста Борщева).

Важливе місце у культурі будь-якої етноісторичної спільноти має посуд, який використовувався в господарстві. Протягом I тисячоліття нашої ери східнослов'янські племена мали стандартний набір посуду, до якого входили передусім ліпні горщикоподібні посудини, переважно не орнаментовані. Це були великі посудини для зберігання припасів (корчаги) та невеликі або середні за розмірами горщики для приготування їжі. Другою особливістю є наявність різноманітних дисків або сковорідок з бортиками. Їх використовували також як покриття для горщиків. Більшість кераміки має потовщені й профільовані вінця і, крім того, була певна кількість специфічних форм, пов'язаних з традиціями субстратних і сусідніх культур, зокрема з пізньоскіфською і гето-дакійською. Основними прикрасами кераміки були пролощений жолобок під шийкою, плоскі наліпні валики або місяцеподібні наліпи на плічках, зрідка пролощені геометричні лінії по тулубу. На окремих горщиках і мисках є знаки у вигляді хреста або жолобка на денці. Давньоруські археологічні пам'ятки зосереджені на території Борщівського та Чортківського районів і представлені 14 городищами, 6 селищами, 14 могильниками, де були поширені різні види ремесел: залізообробне, ювелірне мистецтво, склоробне, гончарство. Про розвиток ткацтва свідчать знахідки різних глиняних та шиферних пряслець [17, 52]. Про писемність на території Тернопільщини вказують знахідки 3-х бронзових писал (Іване-Пусте II), поблизу селища Глибочок знайдено дві кам'яні ливарні формочки для виготовлення скроневих прикрас і натільних хрестиків [6, 15].

На початку н. е. спостерігається перехід від ліпного способу виготовлення кераміки до формування її на ручному гончарному крузі. Це період ранньослов'янської зарубинецької культури (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) та черняхівської (II – IV ст. н.е.). Для останньої властиві певні конструктивні знахідки в формах лощеного посуду, а саме: завершеність країв виробів вінчиком, коліноподібний злам на межі переходу миски в її край, ребристість горщиків. Ці характерні особливості перейшли в керамічні вироби наступних часів і частково збереглись до сьогодні в народній кераміці.

Кераміка черняхівської культури залежно від складу глиняної маси ділиться на кухонну і столову з лощеною поверхнею. Багато кераміки цього часу знайдено на Борщівщині, в селах Вовківці, Більче-Золоте, Глибочок, Кривче, Горошова. Могильники у цих місцевостях досліджував П. Кіркор у 1873 р., у селі Вовківці Борщівського району знайдено фрагменти сірої кераміки, і фрагменти ліпних товстостінних посудин, поверхня яких добре зглажена [12, 13]. Це миски, вази з ручками, глечики, столові горщики, кубки, вазочки, чаші, переважно конічних, біконічних та куляподібних форм, пластично збагачених різноманітними ребрами, згинами, виступами. Всі вироби тонкостінні, сірого та чорного тонів, здебільшого оздоблені рельєфними рубцями, прямими і хвилястими лініями й іншими геометричними елементами, що утворюють складні композиції.

Археологічні пам'ятки ранньослов'янського періоду представлені переважно керамікою. Про масове виробництво гончарного посуду свідчить наявність гончарних печей у поселеннях, техніка виготовлення. Поширення набула чорна кераміка з лискованою поверхнею, прикрашена прорисованим орнаментом. Застосування гончарного кругу в кінці VIII – IX ст. здешевило виробництво посуду, скоротило час його виготовлення, покращились його технологічні показники, а форми – значно вишуканіші та різноманітні. Для Західного Поділля характерні не тільки горщики із загально-давньоруським типом вінця, а й із так званім галицьким, який зустрічається виключно в Придністров'ї та фактично домінує над першою групою керамічного посуду.

Однак, судячи з основної маси знахідок, ранньослов'янська кераміка не має у формах та декорі того художнього потенціалу, який робив би її самоцінною в такій мірі, як це було у попередній період “але певна генетична пам'ять посудини, її зв'язок з макролітичною образністю зафіксовано у грубому, майже не оздобленому ліпленому начинні, в якому відчувається давнє висококультурне підґрунтя” [15, 43].

Висновки. На основі старожитностей найдавніших культур простежено формування традиційних стереотипів, серед яких важливими є технологія формоутворення, декорування. Починаючи з неолітичних часів відбуваються зміни мистецьких стереотипів і це стосується форми, орнаменту, фактури про що свідчать керамічні вироби, які є найпоширенішим матеріалом археологічних досліджень. Серед керамічного матеріалу вирізняється ритуальний посуд (культура лінійно-стрічкової кераміки), який, завдяки кращому технічному виконанню, отримує різні фактури та декорування ямковим і рельєфним орнаментом (дугасті мотиви, меандр).

Особливою різноманітністю форм (конічні, біконічні, кулясті) та багатим поліхромним оздобленням відзначається трипільська кераміка, яка представлена на Західному Поділлі пам'ятками кошилівецької групи. Вона належить до останнього етапу трипільської культури. Для неї властивий дещо спрощений декор, а наявність антропоморфної пластики засвідчує появу зображувальних зацікавлень.

У пам'ятках доби бронзи (культури кулястих амфор, шнурової кераміки, комарівська, культура Ноа) велика увага відведена формоутворенню, чому сприяли закріплені з покоління в покоління навички конструювання посуду. Завдяки досягнутій гармонії форми та силуету виникають тюльпаноподібні та вазоподібні форми. Зовсім зникає на формі розпис, а нарізний, рельєфний, прокреслений і штампований орнаменти є показовими для цього посуду. У систему декорування посуду входять: валики, наскрізні проколки, пластичні наліпи. Пізніше на формоутворення посуду мали вплив традиції субстратних і сусідніх культур, зокрема, пізньоскіфської та гето-дакійської, але більшість кераміки мала власні специфічні форми (горщикоподібні посудини, миски, чаші, різноманітні диски, сковорідки).

Важливі конструктивні знахідки в формах лощеного посуду були знайдені в період ранньослов'янських культур, а саме: завершеність країв виробів вінчиком, коліноподібний злам, ребристість горщиків. Ці характерні особливості перейшли в керамічні вироби наступних часів і частково збереглися у народній кераміці. Але найважливішим чинником був перехід від ліпного способу виготовлення кераміки до формування її на ручному гончарному крузі. Застосування гончарного круга скоротило час виготовлення посуду, покращило якісні характеристики (тонкостінний), а форми стали значно вишуканіші та різноманітні.

Література:

1. Балагури Э. А. Культура Ноа /А. Э. Балагури// Археология Украинской ССР: У 3-х т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.1. – С. 481–489.
2. Бандрівський М. Вивчення скіфських старожитностей на Борщівщині /М. Бандрівський// Літопис Борщівщини. – Борщів: Чумацький шлях, 1993. – Вип. 3. – С. 3–6.
3. Березанская С. С. Комаровская культура /С. С. Березанская// Археология Украинской ССР: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.1. – С. 428–437.
4. Безсонова С. С. Скіфський період /С. С. Безсонова, Н. О. Гаврилюк, В. П. Білозор, М. В. Русяєва// Історія української культури: У 5-ти т. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. I. – С. 285–352.
5. Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя /І. С. Винокур. – Київ – Одеса: Вища школа, 1985. – 116 с.
6. Гаврилюк О. Давньоруські старожитності Борщівщини /О. Гаврилюк// Літопис Борщівщини. – Борщів: Чумацький шлях, 1993. – Вип. 2. – С. 14–19.
7. Захарчук Ю. Н. Культура линеино-ленточной кераміки /Ю. Н. Захарчук, Д. Я. Телегин// Археология Украинской ССР: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.1. – С. 126–133.
8. Крвавич Д. П. Скіфо-сарматське мистецтво /Д. П. Квавич// Українське мистецтво. I. – Львів: Світ, 2003. – Т.1. – С. 106–170.
9. Крвавич Д. П. Скіфо-сарматське мистецтво /Д. П. Квавич// Українське мистецтво. I. – Львів: Світ, 2003. – Т.1. – С. 106–170.
10. Мовша Т. Г. Поздний этап трипольской культуры /Т. Г. Мовша// Археология Украинской ССР: У 3-х т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.1. – С. 223–263.
11. Петровський О. Археологічні пам'ятки епохи бронзи та раннього залізного часу на території Борщівського району /О. Петровський// Літопис Борщівщини. – Борщів: Чумацький шлях, 1993. – Вип. 2. – С. 8–13.
12. Пономар Л. Східноподільське гончарство ХХ ст. /Л. Пономар// НМ. – 2001. – № 1-2. – С. 27.
13. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян /Б. А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1981. – 606 с.
14. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян /Б. А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1981. – 606 с.
15. Романець Т. А. Стародавні витoki мистецтва української народної кераміки /Т. А. Романець. – К.: Просвіта, 1996. – 201 с.
16. Свешніков І. К. Культура шнурової кераміки західної частини УРСР /І. К. Свешніков// Археология Украинской РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. I. – С. 292–309.
17. Сидорович С. Й. До історії народного ткацтва на західноукраїнських землях XIV – XVIII ст. /С. Й. Сидорович// Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 41–59.
18. Сохацький М. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991 – 1993 рр. /М. Сохацький// Літопис Борщівщини. – Борщів: Джерело, 1993. – Вип. 3. – С. 10–21.
19. Сохацький М. Золоті скарби Михалкова /М. Сохацький// Літопис Борщівщини. – Борщів: Джерело, 1994. – Вип. 5. – С. 10–13.
20. Сохацький М. Археологічний комплекс Більче-Золотого /М. Сохацький// Літопис Борщівщини. Борщів: Джерело, 1993. – Вип.2. – С. 4.
21. Терпиловський Р. В. Прикладне мистецтво /Р. В. Терпиловський// Історія української культури: У 5-ти т. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. I. – С. 587–598.
22. Цыгылык В. Н. Сарматские племена /В. Н. Цыгылык// Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 27–33.
23. Черних Л. А. Розвиток обцинних ремесел та транспорту за доби бронзи /Л. А. Черних// Історія української культури: У 5-ти т. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. I. – С. 211–223.
24. Brezillon Michel. Encyklopedia kultur pradziejowych /Michel Brezillon. – Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1981. – 238 s.